

Элла Дзюкава

ФАЛЬКЛАРЫСТЫКА ЯК СКЛАДНІК ПРАЦЭСУ НАЦЫЯНАЛЬНАГА АДРАДЖЭННЯ: АНТОН ГРЫНЕВІЧ

Биография А. А. Гриневича представлена в контексте общей панорамы становления и развития белорусской нации. Особое внимание уделено его фольклористической деятельности. Архивные документы помогают раскрыть широту взглядов ученого, желание охватить все сферы культурной деятельности. Выдающийся фольклорист, педагог, композитор, издатель...

Biography of Anton Grinevich is reviewed in the context of belorussian nation development. Particular attention is paid to his folklore activities. Archival documents help to reveal the breadth of his views, the desire to cover all spheres of cultural activities. An outstanding folklorist, teacher, composer, publisher ...

Антон Антонавіч Грыневіч (1877 – 1937) – знакаміты дзеяч беларускага адраджэння першай трэці ХХ ст. У агульнай панараме развіцця беларусаў як нацыі асоба Антона Грыневіча бачыцца побач са знакамітым і славытым фалькларыстам Рыгорам Шырмай. Цеснымі былі яго жыццёвыя і творчыя кантакты з Язэпам Драздовічам. Усе яны працавалі на ніве роднай культуры, усе ўвайшлі ў гісторыю, карыстаючыся выказваннем В. Рагойшы, як «ахоўнікі песні, а значыць – і душы народа» [8, 11]. Куды б ні закінуў іх лёс – у Расію, Польшчу, Літву, – яны прысвячалі сваё жыццё Беларусі.

Так сталася, што ў шматлікіх выпусках серыі «Фалькларыстычныя даследаванні: кантэкст, тыпалогія, сувязі» асобных публікацый, прысвечаных выдатнаму фалькларысту, этнамузыкалогу, педагогу, кампазітару Антону Грыневічу, яшчэ не было. Антон Грыневіч у 1930-я гг. быў беспадстаўна абвінавачаны ў справе сфабрыкаванага «ідэалагічна небяспечнага» «Беларускага цэнтра» і рэпрэсіраваны. Добрае імя гэтага падзвіжніка на ніве нацыянальнай культуры спакваля вяртаецца ў гісторыю Беларусі.

Найбольш грунтоўны даследчык спадчыны А. Грыневіча – вядомы фалькларыст, зямляк адраджэнца Арсень Ліс. «Абранніцай душы Антона Грыневіча была песня. Ён пестываў і культываваў яе ўсё жыццё, сведчанне чаго – рупліва сабраныя ім і любоўна выдадзеныя ў Пецяўбургу і Вільні за ўласны кошт тэксты і мелодыі беларускіх народных песень, першы падручнік навукі спеву. На першы погляд, можа здацца неверагодным, парадаксальным: беларуская песня, служэнне беларускай культуры ў скрутны час стала фактам абсурднага абвінавачання Грыневіча, спрычынілася да заўчаснага гвалтоўнага адыходу з жыцця гэтага вялікага рупліўца» [3, 232]. Так пачынаецца вялікі артыкул А. Ліса, прысвечаны Антону Грыневічу, «Пакліканы песняй», што ўвайшоў у «Выбранае» даследчыка, выдадзенае ў шанаванай у Беларусі выдавецкай серыі «Беларускі кнігазбор» [3, 232–242].

Арсень Ліс, характарызуючы падзвіжніцкі творчы шлях А. Грыневіча, спасылаўся як на вядомыя, так і на маладаступныя матэрыялы, якія захоўваюцца ў архіве Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору НАН Беларусі. І ў гэтым несумненна каштоўнасць працы А. Ліса. Бо, нягледзячы на вялікія заслугі А. Грыневіча ў станаўленні беларускай літаратуры адраджэнцага

перыяду, у акадэмічным выданні «Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя, т. 1: 1901-1920» (Мінск, 1999) імя А. Грыневіча згадваецца толькі двойчы пры канстатацыі існавання яго прыватнага выдавецтва (на с. 68 і 537). А. Лісу належыць і лаканічны, але інфармацыйна насычаны артыкул «Грыневіч Антон Антонавіч», пададзены ў сучаснай энцыклапедыі «Янка Купала» [4, 270]. Больш разгорнуты аналіз творчай спадчыны А. Грыневіча, зроблены А. Лісам, даецца ў энцыклапедыі «Беларускі фальклор» [2, 370]. Там жа, у бібліяграфіі, А. Ліс указвае на асобныя артыкулы этнамузыкалагаў П. Каруза, Г. Таўлай, звязаныя з музычнай спадчынай А. Грыневіча.

Такім чынам, асноўным даследчыкам дзейнасці А. Грыневіча трэба лічыць А. Ліса. Толькі некалькі звестак пра А. Грыневіча нам удалося знайсці ў яго сучасніка Антона Луцкевіча, дакументальныя сведчанні якога склалі нарыс гісторыі беларускага руху першай трэці XX ст. [гл: 6]. Не паспелі яшчэ аддаць належнай увагі падзвіжніцтву А. Грыневіча і такія сур'ёзныя даследчыкі беларускага друку, як А. Слука і інш. Увогуле трэба заўважыць, што грыневічазнаўства да гэтага часу не аформілася ў вартае асобы гэтага неардынарнага чалавека самастойнае навуковае адгалінаванне.

А. Грыневіч – урадженец хутара Іванаўшчына Лепельскага павета Віцебскай губерні. Тэрытарыяльна для беларусаў, выхадцаў як з беларускіх заходніх зямель - Віленшчыны і Гродзеншчыны, так і з паўночна-ўсходніх – Віцебшчыны, бліжэйшым цэнтрам, дзе яны маглі атрымаць вышэйшую адукацыю, быў Пецярбург. Менавіта гэты горад як студэнцкую *almamater* беларусаў найбольш поўна і кампетэнтна ахарактарызаваў М. Нікалаеў у грунтоўным даследаванні «Беларускі Пецярбург» (2009).

Маладыя сілы свядомых беларусаў стварылі ў Пецярге студэнцкі навуковы гурток, што дзейнічаў у Санкт-Пецяргскім ўніверсітэце пад кіраўніцтвам дацэнта Аляксандра Розенфельда [7, 172]. Паказальна тое, што членамі гуртка былі не толькі студэнты-гуманітарыі, але і навучэнцы Горнага, Палітэхнічнага і іншых інстытутаў. У святле нашай тэмы важна адзначыць таксама, што кіраўніком беларускай студэнцкай моладзі быў дацэнт універсітэта, даследчык беларускага фальклору А. Розенфельд. У 1904 г. у Пецярге было ажыццёўлена наступнае выданне аб'ёмам у 92 старонкі: «Розенфельд А. А. Белорусские народные песни. Записаны А. Розенфельдом».

Яшчэ адзін цэнтр духоўнага жыцця беларускай моладзі ў Пецярге звязаны, як вядома, з асобай прафесара Браніслава Эпімаха-Шыпілы, які паспрыяў узмушненню талентаў многіх беларускіх пісьменнікаў – Цёткі, Янкі Купалы і інш. «Знаходжанне ў кватэры Эпімаха-Шыпілы, дзе збіралася інтэлігенцыя, дзе была вялікая бібліятэка, давала магчымасць глыбока падрыхтаваць сябе ў сэнсе ўспрыняцця гісторыі, культуры, фальклору, літаратуры не толькі беларускай, але і сусветнай» [7, 237]. Славутая Паўліна Мядзёлка, першая пецяргская выканаўца галоўнай ролі ў п'есе Янкі Купалы «Паўлінка», у сваіх успамінах – «Ля вытокаў беларускага тэатральнага мастацтва» – адзначала, што да Б. Эпімаха-Шыпілы на пасяджэннях «беларускага клубу» збіралася не толькі моладзь. Прыходзілі і старэйшыя пецяргскія беларусы, сярод іх мастак Язэп Драздовіч, кампазітар Станіслаў Казура, пісьменнік і рэвалюцыйна-палітычны дзеяч Цішка Гартны. «Высокі, з шапкай сівых валасоў, па-дзіцячы наіўны», Антон Грыневіч знаёміў прысутных з новымі запісамі беларускіх

народных песень. Паўліна Мядзёлка спявала для прысутных пад акампанемент на піяніна А. Грыневіча ці С. Казуры [6, 150].

З выдання «Беларускі Пецярбург» даведваемся, што Антон Грыневіч «жыў на 14 лініі Васільеўскага вострава, 19, працаваў канцылярскім чыноўнікам у адзеле прамысловасці Міністэрства транспарту і прамысловасці на Дварцовай плошчы, 8» [7, 248]. У вольны ад службы час гэты пецярбургскі клерк засяроджваўся на збіранні фальклору. Затым ён заняўся і выдавецкай справай. Прычыны гэтага кроку А. Грыневіча, як піша М. Нікалаеў, да канца не зразумелія:

«Выдавецкія суполкі не карысталіся якімі-колечы датацыямі і фінансавай дапамогай з боку дзяржавы, утрымліваліся з ахвяраванняў галоўным чынам саміх ініцыятараў і арганізатараў, а таксама рэдкіх сімпатыкаў беларускае справы» [7, 249]. Тым больш такія культуралагічныя акцыі выклікаюць і здзіўленне, і захапленне. М. Нікалаеў прыводзіць з гэтай нагоды трапнае выказванне польскага вучонага, беларусазнаўца Алеся Барскага: «Дык мусім сказаць, што іх дасягненні й выдавецкі плён мелі характар беларускага нацыянальнага подзвігу, які можна параўнаць хіба што толькі з выдавецкім подзвігам Францішка Скарыны» [7, 249].

Думка пра адкрыццё ўласнага прыватнага выдавецтва выпявала ў чыноўніка і фалькларыста А. Грыневіча паступова. Яшчэ ў 1906 г. Антон Грыневіч, разам з Вацлавам Іваноўскім, Уладзіславам Эпімахам-Шыпілам, прыняў удзел у напісанні статута выдавецкай суполкі «Загляне сонца і ў наша ваконца». Пазней да дзейнасці суполкі далучыліся Іван і Антон Луцкевічы, Браніслаў Тарашкевіч, Цішка Гартны, Эдвар Будзька. З 1910 г. пачало дзейнічаць і самастойнае выдавецтва Антона Грыневіча. Заўважана, што на некаторых беларускіх кнігах 1910 – 1913 гг. выдавецтвы не пазначаліся, таму цяжка сцвярджаць, дзякуючы якому яны

ўбачылі свет у Пецярбургу – калектыўнаму «Загляне сонца і ў наша ваконца» ці персанальнаму Антона Грыневіча. Аднак даставерныя факты наступныя: агромністай заслугай А. Грыневіча было выданне ў 1910 г. дзвюх кніг Янкі Купалы – паэмы «Адвечная песня» і зборніка вершаў «Гусяляр». У 1913 г. дзякуючы А. Грыневічу выйшлі друкам творы Якуба Коласа, апавяданні Ул. Галубка, А. Гвазда, Таўруса. Аформіў у кнігі А. Грыневіч і вынікі сваёй фалькларыстычнай дзейнасці: убачылі свет у 1910 г. першы, затым у 1912 г. другі том яго запісаў «Беларускія песні з нотамі». Змест выданняў склалі сямейна-бытавыя, жніўныя, жартоўныя творы.

«Пасля прац Е. Раманава, П. Шэйна, А. Сержпутоўскага і іншых «акадэмічных» збіральных фалькларыстыка прыйшла да тае мяжы, дзе патрэбна было не толькі абвясчаць пра важкасць, разнастайнасць і велічыню матэрыялаў, але і рабіць уплыў на сучаснае жыццё айчыннай культуры. Гэтаму якраз і служылі «Беларускія песні з нотамі Антона Грыневіча» [7, 248]. Думка М. Нікалаева канцэптуальна сугучная з нашым разуменнем фалькларыстыкі як складніка працэсу нацыянальна-культурнага і літаратурнага адраджэння.

Менавіта выдавецкімі стараннямі і коштам А. Грыневіча быў адкрыты шлях у сусветную прастору творам Янкі Купалы, Якуба Коласа, Уладзіслава Галубка. У 1911 г. А. Грыневіч разам з Янкам Купалам запісвае беларускі фальклор у Акапах. У гэтым жа годзе ў «Нашай Ніве» Максім Багдановіч у артыкуле «Глыбы і слаі» згадае першы том зборніка А. Грыневіча «Беларускія песні з нотамі» як значную з’яву ў гісторыі беларускага культурнага адраджэння, зверне ўвагу на «цікавы артыстычны бок» выдання. Беларускі фальклор, які М. Багдановіч глыбока вывучаў, дапамог паэту выпрацаваць сваю мастацка-

філасофскую кацэпцыю адносна менталітэту беларусаў, што знайшло адлюстраванне ў яго знакамітым зборніку «Вянок». Пазней А. Грыневіч у Вільні, выхоўваючы моладзь у пашане да роднай культуры, выдасць першы беларускі дапаможнік па музыцы «Навука спеву» (1923 г.), падручнік для школы «Беларускі дзіцячы спеўнік» (1925)...

Можна з упэўненасцю гаварыць, што Антон Грыневіч стаяў ля вытокаў традыцыі, паводле якой фалькларысты ўсяляк спрыялі ўздыму нацыянальнай мастацкай літаратуры. Пазней, як вядома, Рыгор Шырма, садзейнічаючы працы Таварыства беларускай школы, выступаў з лекцыямі на тэму «Значэнне літаратуры ў жыцці грамадства і адзінкі», падтрымліваў Максіма Танка і многіх іншых беларускіх творцаў мастацкага слова.

Некаторыя новыя цікавыя дакументы, звязаныя з жыццёвым шляхам А. Грыневіча, падаюцца ў артыкуле Т. Кабржыцкай «Антон Грыневіч – папечнік Язэпа Драздовіча (паводле архіўных дакументаў)» [гл. 1], змешчаным у нядаўна выдадзеным салідным выданні, прысвечаным шматграннай дзейнасці Язэпа Драздовіча [1, 210–214]. У артыкуле раскрываюцца матэрыялы з архіва газеты «Наша Ніва». Паколькі адпаведныя архіўныя фонды трапілі ў адкрыты доступ толькі нядаўна і мала знаёмыя як даследчыкам, так і чытачам, прадубліруем некаторыя дакументы, працытуем тыя месцы з публікацыі «Антон Грыневіч – папечнік Язэпа Драздовіча», якія праліваюць дадатковае святло на культуралагічную эпапею беларускага адраджэння, на самаадданую працу самага А. Грыневіча.

Сярод шматлікіх архіўных папер увагу прыцягваюць, у прыватнасці, дакументы пра дзелавыя ўзаемадачынненні А. Грыневіча і Апостала беларускага адраджэння Вацлава Ластоўскага. «Так, існуе

дакумент ад 2. VIII. 1913 г. пра перадачу Беларускаму выдавецкаму таварыству А. Грыневіча ўсіх спраў выдавецтва «Беларускі каляндар», якое «існавала ўжо чацвёрты год», «разам з фірмай, не прададзенымі экзэмплярамі, падрыхтаванымі для друку матэрыяламі і правам на атрыманне грошай за прынятыя да друку ў «Календары», аб'явы і заказы на «Каляндар» на суму 883 руб. 27 кап.» Подпіс – загадчык выдавецтва «Нашай Нівы» В. Ластоўскі (Ф. 3-1-219, №. 22) [1, 211]. Наступны па нумарацыі дакумент сведчыць пра яшчэ адну акцыю. У той жа дзень у Вільні выдавецтву А. Грыневіча былі перададзены ад выдавецтва «Наша Ніва» «ўсе, што меліся ў яго на складзе, выданні на беларускай мове, як уласныя, так і іншых выдавецтваў, згодна з прыкладзенага вопісу, вартасць іх пазначаецца цыфрай 3527 руб. 88 кап. З уступкай з пазначанай цаны ў 40% (Ф. 3-1-219, № 23)» [1, 211].

Пэўную цікавасць уяўляюць матэрыялы А. Грыневіча, звязаныя з яго арганізацыйнымі клопатамі як выдаўца беларускай кніжнай прадукцыі. Архіўныя дакументы захоўваюць звесткі пра ўсе формы выдаткаў, звязаныя з друкам. «Гэта і кошт паездак паміж Вільняй і Пецярубургам, выдаткі на транспарт, цана на паперу, на фарбы, на машыністак, аплата за фальцоўку, брашуроўку, цынкаграфічнае клішэ, афармленне вокладкі і шмат яшчэ якой іншай канкрэтыкі, звязанай са станам тагачаснай паліграфічнай справы. Падобнага роду звесткі падказваюць падыходы да разумення як беларускай, так і ўвогуле расійскай выдавецкай справы пачатку XX ст. Тут і ўзоры тагачасных паштовак, і выдатна аформленыя з мастацкага боку бланкі Пецярубургскіх друкарань і фабрык, іх адрасы і інш.» [1, 211].

Зразумела, у беларусазнаўцаў асаблівай увагай апавіта ўсё, што звязанае з Янкам Купалам. А таму спынімся тут на канверце ліста з

Петраграда, паштовы штэмпель - 1919 г. На тытульным боку адрас і імя адрасата: Мінск, Юр'еўская, д. 35, кв. 6. І. Д. Луцэвічу. Як бачна, Янка Купала на той час быў ужо мінчанінам. На адвароце канверта - некалькі гумарыстычных замалёвак мужчынскага аблічча: чалавек паступова лысее і твар яго становіцца падобным на літару «Ў» (Ф. 3-1-219, №76) [1, 212].

Яшчэ адзін дакумент раскрывае нам адрас важнай беларускай культурнай арганізацыі і пасаду, якую займаў А. Грыневіч у 1919 – 1920 гг.: Мінск, Конная плошча, загадчыку Беларускага Народнага Дома грамадзяніну А. А. Грыневічу (Ф. 3-1-219, №73 аб) [1, 212].

Палітычныя катаклізмы станаўлення беларускай дзяржаўнасці абумовілі складанасці лёсу дзеячоў адраджэння. У 1921 г. А. Грыневіча арыштавалі ў Маладзечне за пераход дзяржаўнай мяжы, ён восем месяцаў правёў у Віленскай турме ў Лукішках. Пасля вызвалення А. Грыневіч абмежаваны ў правах, ён не можа пакідаць горад, не можа ажыццяўляць паездкі па беларускіх землях з мэтай збірання фальклору. З 1925 г. А. Грыневіч зноў у Мінску, дзе яго прызначаюць на пасаду сакратара музычнай падсекцыі Інбелкульта, ён старшыня песеннай музыкі.

Даследчыкі падкрэсліваюць выключную працаздольнасць А. Грыневіча, яго імкненне прыскорыць працэс станаўлення беларускай культуры. «Паказальныя ў гэтай самаадданай працы А. Грыневіча запісы, зробленыя ў яшчэ адной яго запіснай кніжцы. Складаючы план сваёй работы, А. Грыневіч нумаруе свае абавязкі. Пад №1 зроблены запіс, у якім абазначана задача: «адшукаць адрас Казуры». Няма сумненняў, мова ішла пра ўраджэнца Пастаўшчыны, кампазітара і дырыжора Станіслава Казуру, удзельніка беларускіх пецяўбургскіх вечарын на кватэры Б. Эпімаха-Шыпілы. С. Казура, атрымаўшы ў 1914 г. музычную адукацыю

ў Рыме, затым працаваў у Варшаве. У 1920-я гг. Казура запісаў на роднай Віцебшчыне шэраг беларускіх народных песень, частку якіх апрацаваў для харавога выканання, іншыя – для голасу сола. Запіс пад №2 пастанаўляе: «Напісаць да Драздовіча, каб сабіраўся да працы ў Камісіі і да перакладу расейскага навуч.» Т. Кабржыцкая публікуе далейшы пералік абавязкаў, якія вызначыў сам сабе А. Грыневіч (пададзены пералік выбарачны, запісы даюцца без змен; у арыгінале на месцы зробленых намі скарачэнняў пастаўлены знак <...>):

- 4) Пагаварыць з Дамброўскім аб друкарні.
- 5) Прасіць Тарашкевіча за рэдактара беларус. слоўніка.
- 6) Прасіць Клячэўскага за арганізатара тэатру.
- 7) Зайсці да Янчука аб апрацоўцы песень белар.
- 8) Сабраць касцюмы. Запытаць Шыпілло і Краўчука.
- 10) Арганізаваць кружок перакладчыкаў і камісію выд. слоўніка.
- 11) Камісія наборшчыкаў (сабраць усё, што зроблена ў Вільні).
- 12) Арганізаваць бібліятэку з <...> аддзелам, знайсці чалавека-спецыяліста

сабірацеля кніжак

- 14) Аб перакладзе найлеп. рэлігійных кніг <...>.
- 15) Курсы тэатральных сцэн.
- 16) Хоравыя курсы.
- 17) Курсы малярства (прыгожага штукарства).
- 18) Сабірац. музейных рэдкасцяў (рэквізаваць мастацкую бібліятэку).
- 19) Аб'явіць праз газету і абвясціць у тэатры а запісе на кніжкі ўсякага да бібліятэкі; да арганізацыі запрасіць п. Шыпілло (Ф. 3-1-219, № 32, 32 аб)» [1, 213].

Уключанасць А. Грыневіча ў духоўнае жыццё беларусаў сапраўды вызначалася шматграннасцю. Варта прыгадаць, што другое выданне «Беларускіх песень з нотамі» 1912 г. – вынік сумеснай працы Грыневіча і святара Аляксандра Астравіча з ваколіц старажытнага Крэва. Нацыянальная патрыятычная скіраванасць Астравіча, падтрыманая

Грыневічам, мела далейшыя вынікі. Пазней, ужо выконваючы абавязкі святара ў Ракаве, ён вёў службу на беларускай мове, заявіў пра сябе як аўтар паэтычнага зборніка «З роднага загону» (1914, 1931). Арыгінальныя творы святара, яго паэма «Аленчына вяселле», у аснову якой пакладзены элементы фальклорна-этнаграфічнага комплексу беларускіх вясельных абрадаў і песень, убачылі свет пад паэтычным псеўданімам Андрэй Зязюля...

Няма сумненняў, што ўдзел Антона Грыневіча ў адраджэнні беларускай культуры чакае новых падыходаў, як навуковага ўдумлівага прачытання, так і творчага асэнсавання.

На гэтым шляху могуць быць і адкрыцці. Так, у прыватнасці, украінцы, якія сёння актыўна вяртаюць у навуковы ўжытак усе слаўныя старонкі гісторыі станаўлення ўкраінскай культуры, шмат пішуць пра фалькларыста, этнамузыкалага Клімента Квітку. У Беларусі імя К. Квітки пераважна згадваецца ў кантэксце вывучэння творчасці Лесі Украінкі. Яго заслугі як спецыяліста-культуролога доўгі час замоўчваліся, бо вучоны быў беспадстаўна рэпрэсаваны ў змрочныя 1930-я гг. Сучасныя даследаванні паказваюць, што К. Квітка – сусветнаведомы вучоны, яго тэарэтычныя палажэнні пра параўнальна-тыпалагічнае вывучэнне славеснай народнай творчасці ў адзіным комплексе з даследаваннем этнагенеза, гісторыі, сацыялогіі, музыкалогіі знаходзіць шырокую падтрымку ў Еўропе. У сваёй дзейнасці ён шырока карыстаўся і беларускім фальклорным матэрыялам. Існуюць сведчанні пра перапіску К. Квітки і А. Грыневіча. Тэма, закранутая ў гэтым артыкуле, як бачым, перспектыўная, яна чакае свайго спецыяльнага даследавання.

ЗАЎВАГІ

*1. Дакументы з архіўнага фонду «Нашай Нівы», якія захоўваюцца ў Беларускай дзяржаўнай архіве-музеі літаратуры і мастацтва (БДАМЛМ).

ЛІТАРАТУРА

1. *Кабржыцкая, Т.* Антон Грыневіч – папличнік Язэпа Драздовіча // *Т. Кабржыцкая // Язэп Драздовіч. Праз цэрні да зорак: успаміны, артыкулы, прысвячэнні, мастацкія творы; уклад. М. Казлоўскага.* – Мінск : Мастацкая літаратура, 2014. – С. 210 – 214.
2. *Ліс, А.* Грыневіч Антон Антонавіч / *А. Ліс // Беларускі фальклор : Энцыклапедыя.* – Мінск : Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 2005.
3. *Ліс, А.* Выбранае / *А. Ліс; уклад. і камент. аўтара, прадм. М. Казлоўскага.* – Мінск : Беларус. навука, 2014. – 602 с.
4. *Ліс, А.* Грыневіч Антон Антонавіч / *А. Ліс // Янка Купала: Энцыклапедыя. Т. 1. А–З.* Мінск : Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 2017.
5. *Луцкевіч, А.* Да гісторыі беларускага руху. Выбраныя творы / *А. Луцкевіч.* – Мінск : Беларускі кнігазбор, 2003. – 287 с.
6. *Мядзёлка, П.* Сцежкамі жыцця / *П. Мядзёлка.* – Мінск : Лімарыус, 2018. – 610 с.
7. *Нікалаеў, М.* Беларускі Пецярбург / *М. Нікалаеў.* – СПб : Победа, 2009. – 535 с.
8. *Рагойша, В.* Ахоўнік душы народа / *В. Рагойша // Фалькларыстычныя даследаванні. Кантэкст. Тыпалогія. Сувязі. Зб. арт. Вып. 2.* – Мінск : Бестпрынт, 2005. – С. 5 – 11.